

ҚАЛЫПТЫ ДАМЫП КЕЛЕ ЖАТҚАН БАЛАДА СӨЙЛЕУДІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Адилбаева Г.Е.

*Шырышқы мемлекеттік педагогика университеті
Мектепке дейінгі білім факультеті 2-курс студенті*

Андатпа. Мақалада сөйлеу индивидтің ең маңызды функциясы. Сөйлеудің даму мәселесі қазіргі уақытқа дейін түрлі саладағы зерттеушілерді қызықтырған, өйткені сөйлеу тілі меңгеру күрделі психофизиологиялық үрдіс екендігі жайында шолу жасалған.

Кілт сөздер: бала, сөйлеу, орта, қарым-қатынас.

Abstract. Speaking in an article is the most important function of an individual. The problem of speech development has been of interest to researchers in various fields until now, because it has been reviewed that the acquisition of spoken language is a complex psychophysiological process.

Key words: child, speech, environment, communication.

Сөйлеу индивидтің ең маңызды функциясы. Сөйлеудің даму мәселесі қазіргі уақытқа дейін түрлі саладағы зерттеушілерді қызықтырған, өйткені сөйлеу тілі меңгеру күрделі психофизиологиялық үрдіс.

Балаларда сөйлеудің пайда болуы мен қалыптасу қоршаған ортаға адамдармен қарым - қатынас барысында дамиды. Қарым- қатынас пен тәрбие үрдісінде ғана бала әлеуметтік қасиеттер мен функцияларды меңгереді. Психологтардың зерттеулері көрсеткендей сөйлеудің грамматикалық жағының дамуы бала іс- әрекетімен байланысты болады (Д.Б.Эльконин, 1958; М.И.Лисина, А.Г.Рузская, А.Э.Гейнсштайн, 1995).

Түсінікті сөйлей алу мүмкіндігі адам тұлғасының ең маңызды көрінісі. Л.М. Выготскийдің айтуынша бала байқағанын немесе сезгенін сөзбен бекітсе қабылдаған мәліметті соғұрлым жақсы түсінеді. (1984,3656).

Балада барлық психикалық үрдістер: қабылдау, зейін, ес, елес, ойлау, операциялары сөйлеу арқылы дамиды.

Авторлардың көбі ең алғашқыда импрессивті сөйлеу, кейін экспрессивті сөйлеу дамитынын белгілеген.

А.А. Леонтьевтің анықтауы бойынша «... түсіну - айтуға қарағанда едәуір күрделі үрдіс...»

Көптеген зерттеушілердің айтуынша (Л.С.Выготский, А.М. Шахнаровичт т.б.), сонымен бірге Ф.А. Сохинның, баламен ана тілін меңгеру кезінде тек енжар еліктеу ғана емес, бала жағынан белсенділіктің де рөлі үлкен.

Л.С. Выготский бойынша сөйлеудің белсенді дамуы өмірдің екінші жылында өтеді. Бұл уақытта психикада жаңа өзгерістер ретінде өзіндік сөйлеу дами бастайды.

Г.Л. Розенгарт - Пупко айтуы бойынша өмірдің екінші жылының екінші жартысында баланың өзіндік сөйлеуі қалыптасып белсенді дамиды. Сөйлеу қарым - қатынасына деген қажеттілік баланың сөйлеуге қабылдағыштығын арттырады.

А.Н.Гвоздев баламен грамматикалық құрылымын меңгеруінің келесі кезектілігін белгілеген:

1. Өзгермейтін, барлық жағдайларда қолданатын аморфты түбір сөздерден тұратын сөйлемдер кезеңі. Бұнда анық екі бөлім көрінеді: бір сөзден тұратын сөйлемдер уақыты (1,3 бастап 1,8 дейін) және екі сөзден тұратын кезең (1,8 бастап 1,10 дейін). Тұрлаусыз мүшелер екі сөйлемнің грамматикалық бөліктер ретінде пайдаланады. Ең алғашқыда объект және оның әрекетке деген қатынасы қалыптасады. Оның негізінде сөз тіркестер пайда болады: 1) етістік + объектінің жатыс септігі және 2) етістік + объектінің атау септігі.

2. Грамматикалық категориялардың қалыптасумен байланысты сөздердің грамматикалық түрлерін меңгеру кезеңі. Сөздердің морфологиялық дифференциациясы пайда болып, өз бетінше қалыптасқан түрлер кең пайдаланады. Бұл кезең 1,10 бастап 3 жасқа дейін жүреді.

3. Сөйлеудің морфологиялық жүрісін меңгеру кезеңі (3,0 бастап 7,0 дейін). Қазіргі кезде мектепке дейінгі жастағы қазақ балаларының ана тілін меңгеру мәселелеріне арналған зерттеулер елде болса аз

Баймуратова төменгі мектеп жастағы балалармен сөйлеудің грамматикалық құрылымын меңгеруін жалпылама түрде зерттеген. Оның мәліметі бойынша 4 жастағы балалар жекеше түрдегі зат есімдерді барлық септіктерде септей алады. Бұнымен қоса, балабақшада тәрбиеленетін 40% және үйде тәрбиеленетін 15% балалар зат есімнің көпше түріне ауыстыра алатынын көрсеткен.

Т.Т. Аяпованың зерттеулерінде 1 жастан 4 жасқа дейінгі қазақ балалары синтаксисінің даму ерекшеліктері жан - жақты ашылған. Оның зерттеулері бойынша қазақ балалары «сөз-сөйлем» 0,11 бастап 1,10 дейін жас аралықта созылып, ана тілінің синтаксистік меңгеруге ең қажетті түйін болатынын айтқан «бала сөйлеуінің ең алғашқы даму кезеңі сөз - сөйлемнен басталады. Ол басты ерекшелік болып, келесі кезеңдердің дамуына негіз салады».

Бір сөзді сөйлем синтаксисті меңгеруге қажетті түйін болып табылатының көптеген авторлардан қолдау табады. Мысалы А.Н. Гвоздев сөз - сөйлем «...өзінің мағынасы бойынша аяқталған ойды білдіреді» деп айтқан.

Т.Т. Аяпованың байқауынша бала сөйлемнің грамматикалық жағынан дұрыс қалыптасуы екі сөзді сөйлемдерден басталады. Мысалы: шай тәтті. Мына

шай тәтті. Бір сөзді және екі сөзді сұраулы сөйлемде сингармонизм заңына бағынбайтыны белгілеген: Мама келе ма?

Осы авторлардың мәліметтерінде бала сөйлеуінде бірінші түрленетін жатыс септік, ал жалғаулардан барыс септік жалғаулары - қа/ға пайда болатынын көрсеткен.

Кейінірек зат есімі бар етістікті сөз тіркестер қолдана басталады (2,0; 2,3). Бірақ олар басқа сөз тіркестерге қарағанда сирек қолданылады.

Етістікті сөз тіркестер барыс, жатыс және шығыс септіктердегі есімдермен қолданады. Мысалы: мамаға барамын; менде жоқ; апамен ұйықтаймын.

Сонымен Т.Т.Аяпова бірыңғай мүшелер, күрделі бастауыштары бар сөйлемдер және құрмалас сөйлемдер 4 жасқа дейінгі балаға қиын болатыны жайлы қорытындыға келді.

Автор бала сөйлеуінің алғашқы кезеңдерде сөздердің қате қатарын байқап, дұрысына ауысуына көрсеткен. Бұл уақытта олардың сөйлеуі грамматикалық жағынан дұрыс безендіріле бастайды. Мысалы, бала сөйлеуі грамматикалық дұрыс түрлендіре басталғаннан кейін, онда тұрақты сөз қатары пайда болады: S-O-P (субъект + объект немесе басқа тұрлаусыз мүше + предикат). Бұл түрік тілдеріне тән қасиет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Арушанова А.Г. Позновательная активность в процессе освоения способов словообразования дошкольника. Москва. 1990
2. Арушанова А.Г. Дошкольный возраст: формирование грамматического строя речи. Дошкольное воспитание. 1993 №9.
3. Баймуратова Б. Овладение родной речью детьми-казахами дошкольного возраста. Автореферат канд.дисс.пед.наук. А. 1970.
4. O'G'LI, E. D. Y. (2021). Yoshlar orasida ommaviy sport harakatini targ'ib qilish metodikasini takomillashtirish. *Scienceweb academic papers collection*.
5. Эгамов, Д., & Рахманов, Е. (2021). Широкая пропаганда здорового образа жизни и дальнейшее развитие массового спорта. *in Library*, 21(2), 3-5.
6. O'G'LI, E. D. Y. (2021). Sog'lom turmush tarzini keng targ'ib qilish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish. *Scienceweb academic papers collection*.
7. O'G'LI, E. D. Y. (2021). Совершенствование методов популяризации массового спорта среди молодежи. *Scienceweb academic papers collection*.
8. Sultanova, A. M. (2023). Ta'limda onlayn kurslarni turli platformalar orqali yaratish. *Gospodarka i Innowacje.*, 42, 49-54.
9. Ikromov, I. M. (2023). General characteristics of the organization of continuous pedagogical experimental work. *NamDU axborotnomasi*, 5(3), 863-869.
10. Ikromov, I. (2023). Pedagogik amaliyotni amalga oshirish jarayoni tizimli tashkil qilish. *Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi*, (6), 729-736.